ePublishing

The Greek Review of Social Research

Vol 92 (1997)

92-93 A'-B'

ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

The Greek Review of Social Research

92-93
Α΄-Β΄ 1997

ΒΥΡΩΝ ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ
Αθήνα, 1848-1995. Η δημογραφική ανάδυση μιας μητρόπολης

ΒΙΟΛΕΤΤΑ ΧΙΟΝΙΔΟΥ
Ιστορική κριτική αναδρομή της γεννητικότητας στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Μυκόνου, 1859-1959

Α. Ι. ΚΟΝΤΗΣ
Η έρευνα στην Ελλάδα για τον ελληνισμό της διασποράς

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ
Η διαμάχη Habermas-Gadamer και η «θεωρητική στροφή» της κριτικής θεωρίας

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗ-ΜΑΖΑΡΑΚΗ
Η συγκρότηση του υποκειμένου μέσω των δομών της γλώσσας και του πολιτισμού

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΚΚΑΛΗ
Ελληνικός κινηματογράφος και αντιδικτατορικό φοιτητικό κίνημα

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΑΜΙΑΝΟΣ, ΕΥΘΑΛΙΑ ΔΗΜΑΡΑ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΚΟΥΡΑΣ
Εναλλακτικές δραστηριότητες παραγωγής στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της υπαίθρου.

ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΟΠΟΥΛΟΣ
Περιθάλλον και οικονομική ανάπτυξη στον αγροτικό χώρο: Η συμβολή της βιολογικής γεωργίας

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ
Οι κυβερνήσεις Thatcher (1979-90) και το ερώτημα για 'περισσότερο' ή 'λιγότερο' κράτος

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΕΚΚΕ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΔΩΔΟΣ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ, ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
Εκλογές 1996: Διαστάσεις πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής κουλτούρας

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Εναλλακτικές δραστηριότητες παραγωγής στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της υπαίθρου: κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες

Δημήτριος Δαμιανός, Ευθαλία Δημαρά, Δημήτριος Σκούρας

doi: 10.12681/grsr.709

Copyright © 1997, Δημήτριος Δαμιανός, Ευθαλία Δημαρά, Δημήτριος Σκούρας

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0.

To cite this article:

Δαμιανός Δ., Δημαρά Ε., & Σκούρας Δ. (1997). Εναλλακτικές δραστηριότητες παραγωγής στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της υπαίθρου: κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες. *The Greek Review of Social Research*, *92*, 151–181. https://doi.org/10.12681/grsr.709

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 06:06:10

Επιθ. Κοιν. Ερευνών, 92-93, 1997, 151-181

Δημήτριος Δαμιανός, Ευθαλία Δημαρά**, Δημήτριος Σκούρας****

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΙΣ ΛΙΓΟΤΕΡΟ ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ[1,2]

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1. Το πλαίσιο και οι στόχοι της έρευνας

Η επίλυση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί

* Αναπληρωτής Καθηγητής Αγροτικής Πολιτικής και Ανάπτυξης στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών.

** Λέκτωρ Στατιστικής και Πληροφορικής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών.

*** Λέκτωρ Περιφερειακής Οικονομικής στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πατρών.

1. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποίησαν οι συγγραφείς στην Αιτωλοακαρνανία στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος «Εναλλακτικά Συστήματα Παραγωγής στις Λιγότερο Αναπτυγμένες Περιοχές της Ευρωπαϊκής Κοινότητας», που χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση (CAMAR: 8001-CT91-0119). Συντονιστής του συνολικού προγράμματος ήταν ο I. Bowler, ενώ συμμετείχαν ερευνητές από την Ιρλανδία (TEAGASC-Dublin και Trinity College-Dublin), τη Γαλλία (CEMAGREF και Université de Caen), το Ηνωμένο Βασίλειο (Scottish Agricultural College-Aberdeen και University of Leicester) και την Ελλάδα (DMP). Την εποπτεία της σύνταξης του ερωτηματολογίου είχε ο Καθηγητής κ. R. Calmes του Πανεπιστημίου της Caen.

2. Οι συγγραφείς ευχαριστούν τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου

μόνιμη μέριμνα τόσο των εθνικών διοικήσεων των κρατών-μελών όσο και των κεντρικών οργανισμών και θεσμών στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι περιοχές αυτές χαρακτηρίζονται από ένα ευρύ φάσμα προβλημάτων, όπως η εσωτερική μετανάστευση, τα χαμηλά κατά κεφαλήν εισοδήματα, η περιορισμένη οικονομική δραστηριότητα και γενικά το χαμηλό επίπεδο ποιότητας ζωής. Στο παρελθόν, αλλά και σήμερα ακόμα, και ιδιαίτερα για τα αγροτικά νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος που διαχειρίζονται αγροτικές εκμεταλλεύσεις μικρού μεγέθους, η περισσότερο συνήθης εναλλακτική επιλογή έναντι της παύσης της γεωργικής δραστηριότητας, της εξόδου από τη γεωργία και της εσωτερικής μετανάστευσης ήταν η εξασφάλιση συμπληρωματικού εισοδήματος με την προσφυγή στην απασχόληση εκτός εκμετάλλευσης. Η στρατηγική της δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης εκτός γεωργίας, που χαρακτηρίζει πολλά εθνικά και κοινοτικά προγράμματα που έχουν ως προσανατολισμό την ανάπτυξη της υπαίθρου, δεν έχει αποφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, ιδιαίτερα σε χώρες που διανύουν περίοδο οικονομικής ύφεσης, όπως η Ελλάδα.

Η προστασία των αγροτικών εισοδημάτων στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές αποτέλεσε στόχο της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, στα πλαίσια της οποίας έγινε χρήση, σε σημαντικό βαθμό, διαφόρων μέσων και εργαλείων πολιτικής, τομεακού-μικροοικονομικού χαρακτήρα, όπως οι επιδοτήσεις στην παραγωγή, οι εισοδηματικές ή κάθε είδους διαρθρωτικού χαρακτήρα ενισχύσεις, όπως τα κίνητρα για πρόωρη συνταξιοδότηση, για αναδιάρθρωση των καλλιεργειών και άλλα (Commission of the European Communities, 1993a). Στην προσπάθειά τους να εμπορευθούν τα προϊόντα τους και να εξασφαλίσουν ικανοποιητικές τιμές, οι παραγωγοί των περιοχών με οικονομική υστέρηση αντιμετωπίζουν τον αυξανόμενο εσωτερικό και εξωτερικό ανταγωνισμό από ομοειδή προϊόντα που προέρχονται από περιοχές που πλεονεκτούν τόσο ως προς τη θέση τους όσο και ως προς τους φυσικούς πόρους που διαθέτουν. Κατά την πρόσφατη περίοδο, ο ανταγωνισμός αυτός έχει αυξηθεί, εφόσον μειώνεται ακόμα περισσότερο η εσωτερική προστασία και επιβάλλονται περιορισμοί στην παραγωγή πλεονασματικών προϊόντων (Commission of the European Communities, 1993b). Παράλληλα, ο διεθνής ανταγωνισμός αυξάνεται

Πατρών κ. Χ. Κασίμη, Διευθυντή του Ινστιτούτου Αστικής και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του ΕΚΚΕ, για τις πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις που είχε την προθυμία να κάνει πριν υποβληθεί το κείμενο για δημοσίευση.

ως αποτέλεσμα της κατάληξης του Γύρου της Ουρουγουάης της Γενικής Συμφωνίας Δασμών και Εμπορίου (GATT) του 1992.

Η συνεχής έξοδος των αγροτικών οικογενειών από τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές και η κοινωνική απερήμωσή τους διαβρώνουν τη διάρθρωση των αγροτικών κοινωνιών της περιφέρειας με αρνητικά αποτελέσματα που επεκτείνονται και στις αστικές περιοχές, οι οποίες επιβαρύνονται ακόμα περισσότερο από την επιμονή του φαινομένου της εσωτερικής μετανάστευσης. Η συγκράτηση και διατήρηση των οικογενειών αυτών στις ίδιες περιοχές καθίσταται, έτσι, προτεραιότητα πολιτικής, ενώ γίνεται πλέον αποδεκτό ότι η συμβατική γεωργική δραστηριότητα, από μόνη της, εξασφαλίζει ανεκτές συνθήκες διαβίωσης σε ολοένα και μικρότερο μερίδιο του συνόλου των πολιτών αυτών των περιοχών.

Στην εργασία αυτή εξετάζεται μια τρίτη επιλογή πέραν της στήριξης της αγροτικής παραγωγής με επιδοτήσεις και της προώθησης μιας πολιτικής δημιουργίας ευκαιριών εξωαγροτικής απασχόλησης. Σύμφωνα με την επιλογή αυτή, επιδιώκεται η διατήρηση ή η αύξηση του συνολικού εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών με την αναδιάταξη των μέσων παραγωγής (γη, κεφάλαιο, εργασία και επιχειρηματική ικανότητα), στα πλαίσια της αγροτικής εκμετάλλευσης και όχι έξω από αυτήν.

Αποτέλεσμα της επιλογής αυτής είναι η παραγωγή μιας νέας σύνθεσης αγροτικών και μη προϊόντων και υπηρεσιών. Η αναδιάταξη των μέσων παραγωγής συνεπάγεται μια ουσιαστική μεταλλαγή του ισχύοντος σε κάθε εκμετάλλευση συστήματος γεωργικής παραγωγής και, επομένως, την εγκατάσταση ενός νέου «Εναλλακτικού Συστήματος Παραγωγής-ΕΣΠ» σε κάθε εκμετάλλευση. Οι νέες δραστηριότητες, μία ή περισσότερες, που περιλαμβάνονται σε ένα τέτοιο σύστημα ορίζονται «Εναλλακτικές Δραστηριότητες Παραγωγής-ΕΔΠ».

Από την εξέταση της διεθνούς βιβλιογραφίας προκύπτει ότι οι ερευνητικές προσπάθειες έως τώρα έχουν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους στη συμπεριφορά των αγροτικών νοικοκυριών και έχουν εξετάσει τη μεταλλαγή των αγροτικών συστημάτων και τη διαφοροποίηση των γεωργικών ή/και μη γεωργικών δραστηριοτήτων. Παρατηρείται μια πληθώρα εναλλακτικών δραστηριοτήτων οι οποίες συνδυάζονται με συμβατικές γεωργικές δραστηριότητες δημιουργώντας, έτσι, διάφορα εναλλακτικά συστήματα παραγωγής. Ο βαθμός ανάπτυξης αυτών των συστημάτων διαφέρει μεταξύ

χωρών και περιοχών. Στις εναλλακτικές δραστηριότητες παραγωγής δεν αναλογεί συνήθως ένα σημαντικό μέρος του συνολικού εισοδήματος των αγροτικών νοικοκυριών, ενώ σε πολλές περιπτώσεις η ανάπτυξή τους δεν επιτυγχάνεται. Συνήθως, παρεμβάλλονται σημαντικοί περιορισμοί στην ανάπτυξη των ΕΣΠ που αναφέρονται στο επίπεδο της ίδιας της εκμετάλλευσης όσο και στο εξωτερικό θεσμικό περιβάλλον. Δεν υπάρχουν κοινά αποδεκτές εκτιμήσεις για τη σημασία που μπορεί να έχουν τα ΕΣΠ στην οικονομία των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της υπαίθρου και είναι ακόμα σχεδόν άγνωστος ο ρόλος και η σημασία των δημόσιων οργανισμών στην προώθηση ή στην παρεμπόδιση της ανάπτυξης των ΕΣΠ.

Ο γενικός στόχος της έρευνας ήταν να εξετάσει τη συνεισφορά των ΕΣΠ στις οικονομίες των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών. Με περιοχή αναφοράς το νομό Αιτωλοακαρνανίας, οι ειδικότερες επιδιώξεις αυτής της εργασίας αναφέρονται:

α) στην περιγραφή των κοινωνικών και οικονομικών χαρακτηριστικών των ΕΣΠ,

β) στον προσδιορισμό των κύριων κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων οι οποίοι εξηγούν την ανομοιογενή ανάπτυξη των ΕΣΠ, και

γ) στην εξήγηση του τρόπου που οι κοινωνικοί και οικονομικοί παράγοντες μπορούν να καθορίσουν το μελλοντικό συγκριτικό πλεονέκτημα των ΕΣΠ στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές.

Η εργασία περιλαμβάνει μια ανάλυση συμπεριφοράς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, προκειμένου να προσδιορισθεί ο ρόλος των ΕΣΠ, σχετικά με τις διαφορετικές στρατηγικές των αγροτικών νοικοκυριών για την εξασφάλιση βιωσιμότητας, καθώς και να επισημανθούν οι κοινωνικές και οικονομικές αντιστάσεις απέναντι στην ανάπτυξη των ΕΣΠ. Γίνεται χρήση οικονομικών υποδειγμάτων στο επίπεδο της αγροτικής εκμετάλλευσης για τη δημιουργία μιας τυπολογίας εκμεταλλεύσεων σε σχέση με τα ΕΣΠ, καθώς και για να προσδιορισθεί η συμβολή των ΕΣΠ στο οικογενειακό εισόδημα. Τέλος, επιχειρείται ο προσδιορισμός του συγκριτικού πλεονεκτήματος των εκμεταλλεύσεων που επιδίδονται σε ΕΔΠ.

1.2. Τα χαρακτηριστικά της περιοχής μελέτης

Το πεδίο έρευνας περικλείεται από τα όρια του νομού Αιτωλοακαρνανίας στη Δυτική Ελλάδα. Περισσότερο από το 50% του

συνολικού πληθυσμού κατοικεί σε 200 περίπου αγροτικές κοινότητες του νομού που έχουν πληθυσμό κάτω των 2.000 ατόμων η κάθε μία. Περίπου το ίδιο ποσοστό του πληθυσμού κατοικεί σε ορεινές και ημιορεινές κοινότητες.

Πάνω από τα δύο τρίτα των οικονομικά ενεργών πολιτών του νομού έχουν κάποιας μορφής γεωργική απασχόληση. Ολόκληρος ο νομός αποτελεί μια από τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της χώρας. Οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι πολυάριθμες (33.682, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1991), μικρού μεγέθους (μέσο μέγεθος εκμετάλλευσης 30 στρέμματα) και τα μέλη των αγροτικών νοικοκυριών πολυαπασχολούνται σε ένα μεγάλο βαθμό. Η αγροτική παραγωγή αποτελείται από καπνό ανατολικού και δυτικού τύπου, αραβόσιτο, σιτάρι, ελαιόλαδο, βαμβάκι, εσπεριδοειδή και αιγοπρόβατα.

Οι μικρές αγροτικές εκμεταλλεύσεις, έκτασης κάτω των 20 στρεμμάτων, αποτελούν περίπου το 60% του συνόλου των εκμεταλλεύσεων, ενώ κατέχουν μόνο το 17% της συνολικής καλλιεργούμενης έκτασης. Οι σχετικά μεγάλες εκμεταλλεύσεις, έκτασης άνω των 50 στρεμμάτων, αποτελούν το 15% του συνόλου, ενώ καλλιεργούν πάνω από το 70% της έκτασης. Η άνιση κατανομή της γης, επομένως και του εισοδήματος, μεταξύ των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, προξενεί προβλήματα αρνητικών οικονομιών κλίμακας για ένα μεγάλο αριθμό αγροτών. Τα προβλήματα αυτά διογκώνονται και εξαιτίας του κατακερματισμού των εκμεταλλεύσεων, αποτελέσματος φυσικών, θεσμικών αλλά και κοινωνικοπολιτιστικών παραγόντων (Keeler and Skuras, 1990). Το μεγαλύτερο μέρος της καλλιεργούμενης γης καταλαμβάνεται από αροτραίες καλλιέργειες (60,2%) και ακολουθούν μόνιμες καλλιέργειες (16,6%), κηπευτικά (2,4%) και αλιευτικά (1%). Ο νομός παρουσιάζει έναν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης στην καλλιέργεια του καπνού (17% της συνολικής παραγωγής της χώρας), ενώ υστερεί στην ανάπτυξη άλλων προϊόντων, για την καλλιέργεια των οποίων διαθέτει τους φυσικούς πόρους και τις απαραίτητες κλιματολογικές συνθήκες.

Παρά την περιορισμένη ανάπτυξη του δευτερογενούς και του τριτογενούς τομέα στην περιοχή, όπως διαπιστώνεται ακόμα και από το μικρό αριθμό μονάδων μεταποίησης αγροτικών προϊόντων, το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης είναι διαδεδομένο στο νομό Αιτωλοακαρνανίας, όπως συμβαίνει και στο σύνολο της χώρας.

Υπάρχουν αγροτικά νοικοκυριά που έχουν ως κύρια πηγή εισοδήματος δραστηριότητες που αναπτύσσσουν εκτός της εκμετάλλευσής τους. Τα νοικοκυριά αυτά έχουν ήδη ολοκληρώσει τη μετάβασή τους στους εξωαγροτικούς τομείς ή βρίσκονται στο τελευταίο στάδιο πριν την έξοδό τους, διανύοντας ένα στάδιο κατά το οποίο περιορίζουν ακόμα περισσότερο τη γεωργική τους βάση. Επίσης, υπάρχουν αγροτικά νοικοκυριά για τα οποία η γεωργία συνεχίζει να αποτελεί τη βάση της οικονομικής τους δραστηριότητας και την πιο σημαντική πηγή εισοδήματος. Τα νοικοκυριά αυτά προβλέπεται να επιδιώξουν τον εκσυγχρονισμό τους και να αυξήσουν το μέγεθός τους. Τέλος, τα νοικοκυριά πλήρους απασχόλησης στη γεωργία διαχειρίζονται δυναμικές καλλιέργειες και χαρακτηρίζονται από την έγκαιρη και γρήγορη υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και καινοτομιών, τη συνεχή προσαρμογή τους στις εξελίξεις της εθνικής και της παγκόσμιας αγοράς και στις νέες τάσεις της κατανάλωσης και της διατροφής (Δαμιανός κ.ά., 1994).

1.3. Η έννοια των εναλλακτικών δραστηριοτήτων παραγωγής

Η διαρθρωτική προσαρμογή που παρατηρείται στη γεωργία και στην ύπαιθρο εξωθεί πολλά από τα αγροτικά νοικοκυριά να προσαρμόσουν την οικονομική τους δραστηριότητα στα πλαίσια μιας στρατηγικής *επιβίωσης* ή μιας στρατηγικής *συσσώρευσης*.

Ένας αριθμός τέτοιων στρατηγικών προσαρμογής στις νέες συνθήκες που χαρακτηρίζουν τις οικονομίες της αγοράς έχει επισημανθεί κατά το θεωρητικό διάλογο που διεξάγεται (Marsden et al., 1989· Munton, 1990). Οι στραγητικές αυτές κυρίως αναφέρονται στον τρόπο μείωσης του κόστους, στην αύξηση της αποτελεσματικότητας και στην εξεύρεση νέων πηγών εισοδήματος, είτε μέσω της διαφοροποίησης της παραγωγικής δραστηριότητας μέσα στην εκμετάλλευση, είτε μέσω της ανάπτυξης οικονομικών δραστηριοτήτων έξω από την αγροτική εκμετάλλευση (πολυαπασχόληση) (Shucksmith et al., 1989· Fuller, 1990). Η προσαρμογή αυτή καθίσταται ευκολότερη για τα αγροτικά νοικοκυριά που διαχειρίζονται εκμεταλλεύσεις που βρίσκονται σε κατάλληλη θέση και έχουν επαρκές μέγεθος. Η πλειονότητα των αγροτικών νοικοκυριών, όμως, έχει περιορισμένες δυνατότητες μιας τέτοιας προσαρμογής που θα τους επέτρεπε να εξασφαλίσουν νέες πηγές για το συνολικό οικογενειακό τους εισόδημα. Πολλά από τα νοικοκυριά αυτά βρίσκονται στις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές,

όπου η ανάγκη για εναλλακτικά συστήματα παραγωγής γίνεται περισσότερο επιτακτική.

Ο I. Bowler (1992), προσαρμόζοντας μια τυπολογία πολιτικής οικονομίας που έχουν προτείνει οι Whatmore et al. (1987), αναφέρεται στις διαφορετικές στρατηγικές προσαρμογής ως «διόδους ανάπτυξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων». Οι διαφορετικές αυτές «δίοδοι» παρουσιάζονται στον Πίνακα 1. Η επιλογή εκ μέρους των αγροτικών νοικοκυριών της μιας ή της άλλης διόδου ανάπτυξης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη δημόσια αγροτική πολιτική. Για παράδειγμα, οι αρχικές προτάσεις MacSharry, για την αναμόρφωση της αγροτικής πολιτικής του 1992, πριν αλλοιωθούν από το Συμβούλιο των Υπουργών, μετατόπιζαν το κέντρο βάρους των άμεσων εισοδηματικών ενισχύσεων προς την κατεύθυνση των εκμεταλλεύσεων μικρού και μεσαίου μεγέθους, αποκλείοντας τις μεγάλες εκμεταλλεύσεις από το προβλεπόμενο σύστημα ενισχύσεων, προκειμένου αυτές να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά στις διεθνείς αγορές (Robinson and Ilbery, 1993) εξασφαλίζοντας σημαντικά μειωμένη στήριξη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Δίοδοι ανάπτυξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων**

1.	Επέκταση του βιομηχανικού υποδείγματος ανάπτυξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με βάση τα συμβατικά (παραδοσιακά) προϊόντα και υπηρεσίες
2.	Ανασύνταξη των μέσων παραγωγής (συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπινου κεφαλαίου) για την παραγωγή νέων αγροτικών προϊόντων ή υπηρεσιών στην εκμετάλλευση (Τύπος 1. ΕΔΠ)
3.	Ανασύνταξη των μέσων παραγωγής (συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπινου κεφαλαίου) για την παραγωγή νέων μη αγροτικών προϊόντων ή υπηρεσιών στην εκμετάλλευση (Τύπος 2. ΕΔΠ)
4.	Ανασύνταξη των μέσων παραγωγής (συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπινου κεφαλαίου) για την εξασφάλιση απασχόλησης εκτός εκμετάλλευσης (πολυαπασχόληση)
5.	Διατήρηση της συμβατικής (παραδοσιακής) παραγωγής γεωργικών προϊόντων και υπηρεσιών
6.	Μετατροπή σε γεωργική δραστηριότητα ερασιτεχνικού χαρακτήρα ή σε δραστηριότητα υπό καθεστώς προς αποχώρηση
7.	Παύση της γεωργικής δραστηριότητας λόγω σύνταξης

* Πηγή: I. Bowler, 1992.

Αυτή η εργασία περιορίζεται στη διερεύνηση του φαινομένου της δημιουργίας και ανάπτυξης εναλλακτικών πηγών εισοδήματος και απασχόλησης στην εκμετάλλευση και όχι έξω από αυτήν. Με

τον όρο «εναλλακτική δραστηριότητα» υπονοείται εδώ κάτι διαφορετικό από το σύνηθες, το συμβατικό ή παραδοσιακό, ως πηγή εισοδήματος στη γεωργία μιας επακριβώς προσδιορισμένης περιοχής. Επομένως, εξαιρούνται εκμεταλλεύσεις οι οποίες μπορεί να χαρακτηρισθούν ως συμβατικές, ή συνήθεις, για μια περιοχή, έστω και εάν αυτές έχουν υιοθετήσει μια καινοτομία που συναντάται σε μεγάλο αριθμό εκμεταλλεύσεων στην ίδια περιοχή. Αντίθετα, εκμεταλλεύσεις ο οποίες υιοθετούν μια καινοτόμο δραστηριότητα, η οποία ενδεχομένως συναντάται στην ίδια περιοχή αλλά σε σχετικά μικρό αριθμό εκμεταλλεύσεων, ακόμα και αν έχει αναπτυχθεί σε μεγάλο βαθμό σε άλλη περιοχή, θεωρούνται εκματαλλεύσεις με εναλλακτικές δραστηριότητες παραγωγής. Η εναλλακτική δραστηριότητα, επομένως, προσφέρει τη δυνατότητα εξασφάλισης μιας νέας πηγής εισοδήματος σε μια εκμετάλλευση χωρίς την ανάγκη διάθεσης μέσων παραγωγής, κυρίως εργασίας, εκτός εκμετάλλευσης.

Οι κύριες κατηγορίες ΕΔΠ, *μετατροπή, διαφοροποίηση* και *εκτατικοποίηση*, παρουσιάζονται στον Πίνακα 2. Η *μετατροπή* αναφέρεται στην υιοθέτηση οποιουδήποτε προϊόντος φυτικής ή ζωϊκής παραγωγής το οποίο είναι νέο, ή μη συμβατικό (ασύνηθες) για την παραγωγή μιας συγκεκριμένης περιοχής. Η μετατροπή επίσης είναι γνωστή στη βιβλιογραία ως «γεωργική διαφοροποίηση». Η *διαφοροποίηση* αναφέρεται σε ένα ευρύ φάσμα μη γεωργικής χρήσης των μέσων παραγωγής μιας εκμετάλλευσης που απευθύνεται προς το εξωτερικό περιβάλλον, το κοινό. Οι κύριες δράσεις που περιλαμβάνονται στην κατηγορία αυτή είναι ο αγροτουρισμός, η αύξηση της προστιθέμενης αξίας μέσω της επεξεργασίας/μεταποίησης των προϊόντων, οι απευθείας πωλήσεις, η χειροτεχνία και η ελαφριά βιοτεχνία (ύφασμα, επεξεργασία ξύλου, πηλού, γυαλιού), επιδιορθώσεις μηχανημάτων κ.ά.. Η *εκτατικοποίηση* αντιπροσωπεύει μια μείωση του ύψους της παραγωγής με την υιοθέτηση πρακτικών, σύμφωνα με τις οποίες η χρήση των συμβατικών μέσων παραγωγής, όπως οι βιομηχανικές εισροές, μειώνεται (διατροφή ζώων ελεύθερης βοσκής, οργανική-βιολογική γεωργία). Η διαχείριση της εκμετάλλευσης γίνεται με τρόπο που να βελτιώνει την περιβαλλοντική της αξία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Οι κύριες κατηγορίες ΕΔΠ για το νομό Αιτωλοακαρνανίας

Κατηγορία	*Ομάδα ΕΔΠ*	*Παραδείγματα ΕΔΠ*
Μετατροπή	Νέα προϊόντα ζωϊκής παραγωγής Νέα προϊόντα φυτικής παραγωγής	Υποτροπικά, αρωματικά φυτά, λουλούδια, φράουλες
Διαφοροποίηση	Λιανική πώληση απευθείας Μεταποίηση στην εκμετάλλευση Αγροτοβιοτεχνία Παροχή υπηρεσιών στην εκμετάλλευση	Πωλήσεις στην εκμετάλλευση Παραδόσεις «κατ' οίκον», χειροτεχνία, ξυλογλυπτική, αγγειοπλαστική, μεταποίηση-παρασκευή γιαουρτιού, τυριού, μαρμελάδας, τουρσιών, μεταποίηση προϊόντων ζωϊκής παραγωγής (λουκάνικα, παστά κ.λπ.) Αγροτουρισμός
Εκτατικοποίηση	Δάσωση της εκμετάλλευσης Χρήση γης	Εκτατική καλλιέργεια προϊόντων φυτικής παραγωγής Εκτατική καλλιέργεια προϊόντων ζωϊκής παραγωγής Οικολογική γεωργία, βιολογική γεωργία, γεωργία μειωμένης χρήσης βιομηχανικών μέσων παραγωγής χημικών

2. ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ

Η ανάπτυξη των ΕΣΠ διερευνάται ως το αποτέλεσμα αποφάσεων που λαμβάνονται από τα αγροτικά νοικοκυριά υπό την επίδραση του *εσωτερικού* τους περιβάλλοντος. Εξετάζονται οι κοινωνικοί παράγοντες ή οι *παράγοντες συμπεριφοράς* καθώς και οι *οικονομικοί παράγοντες* που επιδρούν κατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Η εξέταση των κοινωνικών παραγόντων ή των παραγόντων συμπεριφοράς απαιτεί την κατασκευή ενός θεωρητικού υποδείγματος ικανού να εξηγήσει αποφάσεις των αγροτικών νοικοκυριών δίνοντας έμφαση στους παράγοντες αυτούς, ενώ η εξέταση της προοπτικής για οικονομική ανάπτυξη των εκμεταλλεύσεων και η πρόβλεψη απαιτούν την κατασκευή ενός θεωρητικού υποδείγματος που εξαίρει τη σημασία των οικονομικών παραγόντων.

Φυσικά, οι αποφάσεις των αγροτικών νοικοκυριών δεν επηρεάζονται μόνο από το εσωτερικό περιβάλλον. Το *εξωτερικό* περιβάλλον, επίσης, εξασφαλίζει ευκαιρίες, αλλά επιβάλλει και περιορισμούς στην ανάπτυξη των ΕΣΠ. Στην εργασία αυτή, όμως, δεν δίνεται έμφαση στο ρόλο των θεσμών ή/και των οργανισμών (δημόσιων ή άλλων) στην ανάπτυξη των ΕΣΠ, μολονότι το θέμα αυτό αποτέλεσε ειδικό πεδίο ενδιαφέροντος για τη συνολική ερευνητική προσπάθεια. Το μακροοικονομικό περιβάλλον καθώς και η εθνική και κοινοτική αγροτική πολιτική αναγνωρίζονται ως στοιχεία που συνθέτουν το εξωτερικό περιβάλλον, και θεωρούνται παράγοντες που επιδρούν με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις εκμεταλλεύσεις και δεν εξετάζονται ειδικά.

2.1. Το υπόδειγμα συμπεριφοράς

Η βιβλιογραφία της πολιτικής οικονομίας δίνει έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής που χαρακτηρίζουν μια αγροτική εκμετάλλευση (Reinhart and Barlett, 1989). Πρόσφατες έρευνες υποστηρίζουν ότι ο διαχωρισμός των αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε *καπιταλιστικού* και *οικογενειακού* χαρακτήρα είναι πολύ απλουστευτικός (Κασίμης και Παπαδόπουλος, 1996). Υπάρχουν διαφορετικού χαρακτήρα χρηματοοικονομικές υποχρεώσεις και σχέσεις μεταξύ διαχειριστή και εργαζομένων και στους δύο αυτούς τύπους αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Είναι δυνατό να δημιουργηθούν συνθήκες μέσα στις οποίες μεγάλες, οικογενειακού χαρακτήρα εκμεταλλεύσεις αποκτούν χαρακτηριστικά καπιταλιστικών εκμεταλλεύσεων, και έτσι συγχέεται η εννοιολογική διαφορά μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών. Οι Goodman και Redclift (1985) υποστηρίζουν ότι οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις δεν συμβαδίζουν με συγκεκριμένα πρόσωπα, αλλά ταλαντεύονται μεταξύ των διαφορετικών μορφών παραγωγής κατά τη διάρκεια του χρόνου. Άρα, χαρακτηριστικά, όπως η χρονική στιγμή της οικογενειακής ζωής, η διάρθρωση της οικογένειας και άλλα, συνιστούν σημαντικούς περιορισμούς στην προσφορά κεφαλαίου, στις επενδυτικές αποφάσεις και στον έλεγχο και διαχείριση των εκματαλλεύσεων.

Κατά την κατασκευή υποδειγμάτων συμπεριφοράς, επίσης, γίνεται η υπόθεση ότι η ανάπτυξη των ΕΣΠ αποτελεί μέρος της τρέχουσας διαδικασίας διαρθρωτικών προσαρμογών στη γεωργία. Η θεωρητική πτυχή αυτού του φαινομένου έχει εξετασθεί εκτενώς (Marsden et al., 1990· Munton, 1990). Για την κατασκευή των

υποδειγμάτων γίνεται χρήση της τυπολογίας πολιτικής οικονομίας των Whatmore et al. (1987), όπως προσαρμόσθηκε από τον Bowler (1992), σύμφωνα με την οποία αναγνωρίζονται οι διάφορες στρατηγικές παραγωγής και η δίοδος ανάπτυξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπως προαναφέρθηκε (βλ. Εισαγωγή). Στα πλαίσια αυτής της θεωρίας, η ανάπτυξη των ΕΣΠ ταυτίζεται με δύο από τις δυνατές διόδους ανάπτυξης (Πίνακας 1).

Το πλαίσιο της ανάλυσης είναι ένα *υπόδειγμα λήψης αποφάσεων (decision making model)* που βασίζεται στην έννοια της *αναζήτησης*. Η αλληλεπίδραση των αγροτικών νοικοκυριών και του φυσικού, οικονομικού και κοινωνικού περιβάλλοντος βρίσκεται στο επίκεντρο αυτού του υποδείγματος. Το υπόδειγμα είναι δυνατό να έχει τη βάση του στα φυσικά χαρακτηριστικά της εκμετάλλευσης *(τεχνολογικό υπόδειγμα)* καθώς και στα κοινωνικά χαρακτηριστικά *(κοινωνιολογικό υπόδειγμα)*. Οι Lloyd και Dicken (1977) προσφέρουν μια χρήσιμη έννοια για την κατασκευή του υποδείγματος συμπεριφοράς, αυτήν του *«ορίου ανεκτικότητας (ή ανοχής) στην ένταση (πίεση)»* (*«stress tolerance threshold»*). Όταν γίνεται υπέρβαση αυτού του ορίου, το αγροτικό νοικοκυριό επιδίδεται στην αναζήτηση εναλλακτικών επιχειρηματικών λύσεων στα προβλήματα όπως αυτό τα αντιλαμβάνεται. Στην περίπτωση αυτή, υπάρχουν δύο δυνατότητες: α) η μείωση της οικονομικής αποδοτικότητας της εκμετάλλευσης που οφείλεται σε εξωτερικές (της εκμετάλλευσης) εξελίξεις (*χρηματοοικονομικό υπόδειγμα*). β) η αύξηση της εσωτερικής, για το αγροτικό νοικοκυριό, ζήτησης για εργασία που μπορεί να προέλθει, για παράδειγμα, από την ενηλικίωση των παιδιών (*υπόδειγμα ανθρώπινου κεφαλαίου*). Ένα άλλο ενδεχόμενο που δεν μπορεί να αποκλεισθεί και που δεν σχετίζεται με το «όριο της ανεκτικότητας στην ένταση» είναι τα ΕΣΠ να αναπτύσσονται ως μία μέθοδος η οποία να αποφέρει ακόμα μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου, ιδιαίτερα, αν όχι αποκλειστικά, για τις οικονομικά αποτελεσματικές και «επιτυχημένες» αγροτικές εκμεταλλεύσεις.

Η αναζήτηση της ενδεδειγμένης διόδου ανάπτυξης της αγροτικής εκμετάλλευσης διέπεται και από στοιχεία, όπως η ικανότητα εξασφάλισης και αξιοποίησης πληροφοριών και γνώσης καθώς και η συμπεριφορά του αγροτικού νοικοκυριού ως προς την υιοθέτηση και διάδοση νέων πρακτικών/καινοτομιών στην παραγωγή και την εμπορία *(υπόδειγμα ανθρώπινου κεφαλαίου)*. Επίσης, η επιλογή

της διόδου ανάπτυξης μπορεί να καθορίζεται και από το κατά πόσο η πληροφορία που προέρχεται από τους αρμόδιους οργανισμούς, θεσμούς και υπηρεσίες γίνεται άμεσα διαθέσιμη και αξιοποιήσιμη από αυτούς στους οποίους απευθύνεται *(θεσμικό υπόδειγμα)*. Μια χρήσιμη σύνοψη των υποδειγμάτων αυτών παρουσιάζει ο Boehlje (1991) (βλ. Πίνακα 3).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

*Τα υποδείγματα συμπεριφοράς των αγροτικών εκμεταλλεύσεων και των αγροτικών νοικοκυριών**

Υπόδειγμα	*Χαρακτηριστικά – Μεταβλητές*
1. Το τεχνολογικό υπόδειγμα	Οικονομίες κλίμακας και δυνατότητες υιοθέτησης νέων τεχνολογιών (συμπεριλαμβανομένων των ΕΣΠ) στην αγροτική εκμετάλλευση, κεφάλαιο, μέγεθος εκμετάλλευσης, γη, εργασία.
2. Το υπόδειγμα ανθρώπινου κεφαλαίου	Επενδύσεις σε ανθρώπινο κεφάλαιο, διοικητική/διαχειριστική ικανότητα. Η οικονομία του νοικοκυριού και η αξιοποίηση του χρόνου. Εισοδήματα από την εργασία στην εκμετάλλευση έναντι εισοδημάτων από την εργασία εκτός εκμετάλλευσης. Στόχοι, επιθυμίες των μελών του νοικοκυριού. Δεξιότητες και ικανότητες της αγροτικής οικογένειας. Βιωσιμότητα εναλλακτικών χρήσεων των ανθρώπινων πόρων (βλ. Keating, 1989).
3. Το χρηματοοικονομικό υπόδειγμα	Μεγιστοποίηση του πραγματικού εισοδήματος και του κεφαλαίου. Χρηματοοικονομική βιωσιμότητα εναλλακτικών διόδων για την αγροτική οικογένεια.
4. Το θεσμικό υπόδειγμα	Επαφές με οργανισμούς και υπηρεσίες. Ανταγωνιστική αγορά. Μεταβολές στην εκμετάλλευση που επιβάλλονται από το εξωτερικό περιβάλλον. Διαθεσιμότητα αγροτικής πίστης. Πηγές χρηματοδότησης. Πληροφόρηση. Πρακτική βοήθεια και παροχή συμβουλών από εξωτερικούς οργανισμούς και θεσμούς.
5. Το κοινωνιολογικό υπόδειγμα	Τρόπος ζωής του αγροτικού νοικοκυριού. Είσοδος στο επάγγελμα. Εγκατάσταση, ανάπτυξη και επιβίωση. Έξοδος και από επένδυση. Το κέντρο εξουσίας και ελέγχου κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Κοινωνικές σχέσεις παραγωγής.

* Πηγή: Boehlje, 1992.

2.2. Το οικονομικό υπόδειγμα

Ένα οικονομικό υπόδειγμα είναι αναγκαίο για την εκτίμηση της προοπτικης ανάπτυξης των ΕΣΠ στην περιοχή της μελέτης. Μια τέτοια πρόβλεψη βασίζεται στους παράγοντες που πραγματικά προσδιορίζουν το χαρακτήρα της επιλογής διόδου ανάπτυξης, όπως η διαθεσιμότητα και η ποιότητα των ανθρώπινων και φυσικών πόρων, οι ανάγκες του αγροτικού νοικοκυριού καθώς και η ελκυστικότητα του ΕΣΠ από οικονομική και χρηματοοικονομική σκοπιά. Στη διεθνή βιβλιογραφία αναγνωρίζεται ότι η δυνατότητα οποιασδήποτε μεταβλητής στις εκμεταλλεύσεις εξαρτάται από την κατάσταση και τη δυναμική κάθε εκμετάλλευσης στο δεδομένο χρονικό σημείο καθώς και από την επιχειρηματική στρατηγική του αγροτικού νοικοκυριού (Harle, 1968· Olsson, 1988).

Προκειμένου να ληφθούν υπόψη οι διαδικασίες αυτές σε ένα οικονομικό υπόδειγμα, γίνεται δεκτή η υπόθεση της οικονομικά ορθολογικής συμπεριφοράς που είναι αναγκαία για την αξιοποίηση της κλασικής μεθόδου του *γραμμικού προγραμματισμού*. Με τη μέθοδο αυτή, γίνεται δυνατή η συνολική εκτίμηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των μέσων παραγωγής και κάθε οικονομικής δραστηριότητας. Επίσης, εξασφαλίζεται ο προσδιορισμός του κόστους ευκαιρίας που προκύπτει από τη δέσμευση των πόρων στη μία ή την άλλη δραστηριότητα, αλλά και ο βαθμός προσαρμογής των εκμεταλλεύσεων σε κάθε εξωτερική μεταβολή.

Στην πραγματικότητα, η επιλογή της διόδου ανάπτυξης είναι αποτέλεσμα και άλλων παραγόντων και κοινωνικών χαρακτηριστικών, όπως η στάση των αγροτικών νοικοκυριών απέναντι στον οικονομικό κίνδυνο και την αβεβαιότητα, η διαθεσιμότητα των απαραίτητων ικανοτήτων και δεξιοτήτων, η προηγούμενη εμπειρία, οι κοινωνικές επαφές καθώς και η φάση του οικογενειακού κύκλου ζωής. Στην έρευνα αυτή, έγινε προσπάθεια συγκερασμού κοινωνικών χαρακτηριστικών και οικονομικής συμπεριφοράς, κατά την αξιολόγηση των ΕΣΠ, με τη βοήθεια ενός ειδικά κατασκευασμένου *«συστήματος εμπειρογνώμονα» («expert system»)* (Bousset, 1993).

2.3. Το εξωτερικό περιβάλλον

Η υιοθέτηση Εναλλακτικών Δραστηριοτήτων Παραγωγής δεν εξετάσθηκε με αναφορά μόνο στα χαρακτηριστικά της εκμετάλλευσης, κοινωνικά ή οικονομικά, αλλά σε σχέση με το εξωτερικό περιβάλλον

το οποίο σε μεγάλο βαθμό διαμορφώνεται από το ρόλο και τη λειτουργία των δημόσιων και άλλων οργανισμών με τους οποίους έρχονται σε επαφή οι αγρότες. Η ολοκληρωμένη διερεύνηση της επίδρασης του εξωτερικού περιβάλλοντος δεν αποτέλεσε κύριο αντικείμενο της μελέτης, όμως ερευνητικό ενδιαφέρον επικεντρώθηκε σε ικανοποιητικό βαθμό στους οργανισμούς, ή θεσμούς, ή θεσμικό περιβάλλον που επηρεάζει με κάθε τρόπο την υιοθέτηση και την ανάπτυξη των ΕΔΠ. Οι αμοιβαίες επιδράσεις μεταξύ παραγωγών και οργανισμών επισημαίνονται ως ένας κρίσιμος παράγοντας κατά τη διαδικασία επιλογής από τους παραγωγούς εναλλακτικών διόδων κατά την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους.

Αν και η έρευνα αυτή δεν εξασφαλίζει ακριβείς προβλέψεις λόγω της αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει τις αγορές, την πολιτική, την τεχνολογία και τη γενική κατάσταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, κατορθώνει να συμβάλει στον προσδιορισμό του ποια ΕΣΠ είναι πιθανό να υιοθετηθούν, και από ποιους τύπους αγροτικών εκμεταλλεύσεων, και να εξηγήσει τους οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους. Τα αποτελέσματα της έρευνας χρησιμεύουν και για να προσδιορίσουν τις κατάλληλες πολιτικές, στοχοθετημένες για τους αγρότες που μπορούν να υιοθετήσουν και να αναπτύξουν ΕΣΠ, αλλά και γι' αυτούς που δεν είναι σε θέση να το κάνουν.

3. Η ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ

3.1. Η ανάλυση της συμπεριφοράς των αγροτικών νοικοκυριών

Έγινε επιλογή ενός τυχαίου δείγματος, κατά δύο στάδια, με διαδοχική επιλογή ενός αριθμού κοινοτήτων, κατά το πρώτο στάδιο, και ενός αριθμού εκμεταλλεύσεων με τον ίδιο τρόπο, κατά το δεύτερο στάδιο. Το δειγματοληπτικό πλαίσιο του πληθυσμού αποτέλεσαν τα στοιχεία της απογραφής του 1981. Τα στοιχεία που συνελέγησαν με τη χρήση ερωτηματολογίων και μετά από συνεντεύξεις πρόσωπο με πρόσωπο αντιστοιχούν σε 200 εκμεταλλεύσεις, οι οποίες διακρίνονται σε 118 εκμεταλλεύσεις χωρίς ΕΔΠ και 82 με ΕΔΠ. Κωδικοποιήθηκαν περισσότερες από 500 μεταβλητές και δημιουργήθηκαν περίπου άλλες 100 μεταβλητές μετά από κατάλληλη προσαρμογή των αρχικών (Damianos and McDonough, 1993). Χρησιμοποιήθηκε ως μέθοδος ανάλυσης αυτή των διακρινουσών συναρτήσεων για τον προσδιορισμό των μεταβλητών οι οποίες εξηγούν το διαχωρισμό των εκμεταλλεύσεων σε

δύο κατηγορίες (ΕΔΠ, μη-ΕΔΠ). Οι μεταβλητές που χρησιμοποιήθηκαν στην ανάλυση ως ανεξάρτητες, επεξηγηματικές μεταβλητές περιλαμβάνονται στον Πίνακα 4.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Οι μεταβλητές της ανάλυσης διακρινουσών συναρτήσεων

Όνομα μεταβλητής	*Περιγραφή μεταβλητής*
G21 AGE	Ηλικία του/της αρχηγού της εκμετάλλευσης
CHILD	Αριθμός παιδιών άνω των 16
YCHILD	Αριθμός παιδών κάτω των 16
PWU	Μονάδα εργασίας στην εκμετάλλευση
FAMWU	Σύνολο μονάδων εργασίας στην οικογένεια
ADULTS	Αριθμός ενηλίκων στην εκμετάλλευση
HHOLD	Αριθμός νοικοκυριών στην εκμετάλλευση
G21 EDUC	Επίπεδο μόρφωσης του/της αρχηγού
G22 EDUC	Επίπεδο μόρφωσης της/του συζύγου
OFFICIAL	Κατοχή επίσημων θέσεων (στην κοινότητα, στο συνεταιρισμό)
HIFARAT	Λόγος μισθωτής εργασίας προς εργασία μελών του νοικοκυριού
HST AFFWU	Μονάδες μισθωτής εργασίας
ADJPROF	Κέρδη ανά μονάδα επιφάνειας
ADJDEBT	Χρέη ανά μονάδα επιφάνειας
TAKEOVER	Έτος ανάληψης της διαχείρισης της εκμετάλλευσης
URBAN	Απόσταση από το πλησιέστερο αστικό κέντρο (χλμ)
ROAD	Απόσταση από το εθνικό οδικό δίκτυο (χλμ)
G21 SKILL	Επίπεδο κατάρτισης του/της αρχηγού
G22 SKILL	Επίπεδο κατάρτισης της/του συζύγου
FAMWORK	Αριθμός των μελών της οικογένειας που εργάζονται στην εκμετάλλευση
INTEST	Αριθμός επαφών με οργανισμούς/υπηρεσίες
FARPWU	Τύπος απασχόλησης αρχηγού εκτός εκμετάλλευσης
SPOPWU	Μονάδες εργασίας στην εκμετάλλευση της/του συζύγου
TENURE	Ποσοστό ενοικιαζόμενης γης εκ του συνόλου της καλλιεργούμενης γης
ADJAREA	Καλλιεργούμενη έκταση
ADJRATE	Ρυθμός? (stocking)
LANDQU	Δείκτης ποιότητας της γης (0-1)
FARMDEBT	Επίπεδο χρέους της εκμετάλλευσης σε 6 διαβαθμίσεις

Ο στόχος της δειγματοληπτικής έρευνας (Άνοιξη, 1993) ήταν η συγκέντρωση πληροφοριών στο επίπεδο της εκμετάλλευσης που θα επέτρεπαν: α) τη χάραξη του κοινωνικοοικονομικού «προφίλ» των ΕΣΠ και μη-ΕΣΠ εκμεταλλεύσεων στην περιοχή της μελέτης, β) τη διερεύνηση της συμπεριφοράς των αγροτικών νοικοκυριών/αρχηγών των εκμεταλλεύσεων κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων,

και γ) την εξέταση των σχέσεων των αγροτικών νοικοκυριών με τους οργανισμούς και τις υπηρεσίες υποστήριξης.

Το ερωτηματολόγιο δομήθηκε με βάση τους κύριους άξονες της ανάλυσης συμπεριφοράς των αγροτικών νοικοκυριών:

α) Τα φυσικά και οικονομικά χαρακτηριστικά της εκμετάλλευσης (μέγεθος εκμετάλλευσης, χρήσεις γης, σύνθεση παραγωγής, ενισχύσεις, επιδοτήσεις, επίπεδο κερδών, χρεών κ.λπ.).

β) Τα χαρακτηριστικά της ανάπτυξης των ΕΔΠ (χρόνος υιοθέτησης, ποιος είχε την αρχική ιδέα, ύψος της επένδυσης, σχεδιασμός και τρόπος υλοποίησης, λόγος υιοθέτησης ΕΔΠ, επιδράσεις από την υιοθέτηση κ.λπ.).

γ) Λόγοι απόρριψης των ΕΔΠ (αντιλήψεις περί ΕΔΠ και γενικά περί αγροτικής ανάπτυξης).

δ) Η διάρθρωση του αγροτικού νοικοκυριού (αριθμός οικογενειών, μελών, διάρθρωση ηλικιών, σημείο του κύκλου ζωής, μόρφωση/εκπαίδευση/κατάρτιση, διοικητικές ικανότητες, επίσημες θέσεις).

3.2. Η οικονομική ανάλυση των αγροτικών νοικοκυριών

Το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει τα διαφορετικά μέρη της οικονομικής ανάλυσης και τη σχέση μεταξύ τους. Κρίθηκε αναγκαίο, για τους σκοπούς της μελέτης, να ορισθούν και να περιγραφούν οι διαφορετικοί τύποι αγροτικών εκμεταλλεύσεων με κριτήρια τις τρέχουσες δραστηριότητές τους, τα διαθέσιμα μέσα παραγωγής και τη γενική τους επιχειρηματική κατεύθυνση. Αναπτύχθηκε μια δυναμική τυπολογία, όπως προέκυψε από την αξιοποίηση των πληροφοριών κοινωνιολογικού και οικονομικού χαρακτήρα με τη μέθοδο της ανάλυσης κατά συστάδες (cluster analysis). Τα οικονομικά στοιχεία αντλήθηκαν από ένα δείγμα σταθερών (κοινών) εκμεταλλεύσεων του δικτύου FADN/RICA για την περίοδο 1984-1990, ενώ ο κύριος όγκος των κοινωνιολογικού χαρακτήρα στοιχείων προέκυψε από τη δειγματοληπτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πεδίο. Συγκεκριμένα, οι εκμεταλλεύσεις της δειγματοληπτικής έρευνας «διανεμήθηκαν» μεταξύ των συστάδων που προέκυψαν από την ανάλυση των πληροφοριών FADN/RICA για να εμπλουτίσουν κάθε συστάδα με κοινωνιολογικά χαρακτηριστικά και πληροφορίες.

Στόχος της οικονομικής ανάλυσης είναι να εξακριβωθεί ποιες εκμεταλλεύσεις αναπτύσσουν ΕΔΠ, και τι είδους, έτσι ώστε να απαντηθούν τα εξής βασικά ερωτήματα:

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Η δομή της οικονομικής ανάλυσης

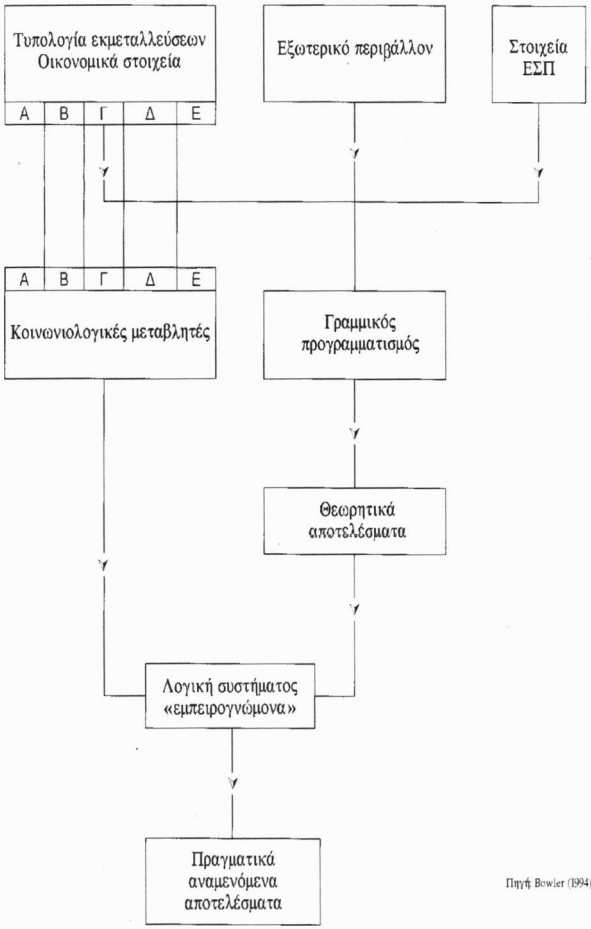

Πηγή: Bowler (1994)

α) Ποιες εναλλακτικές δραστηριότητες παραγωγής είναι δυνατό να υιοθετηθούν και από ποιον τύπο εκμεταλλεύσεων, και

β) Ποια οικονομική επίδραση μπορεί να έχουν αυτές οι δραστηριότητες στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις για καθένα από έναν αριθμό διαφορετικών «σεναρίων», τα οποία αντικατοπτρίζουν διαφορετικούς βαθμούς στήριξης των αγροτικών εισοδημάτων, δηλαδή διαφορετικές αγροτικές πολιτικές.

Με τη μεθοδολογία που ακολουθείται, επιδιώκεται η απλούστευση της μεγάλης ποικιλομορφίας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων με τον προσδιορισμό μιας τυπολογίας των εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Συμπεραίνεται ότι εκμεταλλεύσεις, που κατατάσσονται στην ίδια «οικογένεια» εκμεταλλεύσεων, έχουν τον ίδιο περίπου τρόπο λειτουργίας, τις ίδιες διόδους επιλογής και μια κοινή ή παραπλήσια αναπτυξιακή λογική. Θεωρείται ότι εκμεταλλεύσεις της ίδιας κατηγορίας αντιδρούν με τον ίδιο τρόπο σε μεταβολή του εξωτερικού περιβάλλοντος, και άρα υιοθετούν τις ίδιες ΕΔΠ.

Η ανάλυση των κύριων παραγόντων (principal component), που εξασφαλίζεται με την αξιοποίηση των στοιχείων FADN/RICA, αναδεικνύει τις μεταβλητές εκείνες που έχουν τη μεγαλύτερη επεξηγηματική δύναμη. Η ανάλυση των συστάδων (clusters) βασίζεται στις μεταβλητές αυτές και χρησιμεύει στη δημιουργία κατηγοριών εκμεταλλεύσεων. Η συγχώνευση πληροφοριών οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα βοηθά στην περιγραφή του «προφίλ» της κάθε κατηγορίας και διαχωρίζει τις εκμεταλλεύσεις μεταξύ αυτών που υιοθετούν «κλασικές» μεθόδους προσαρμογής (χωρίς ΕΔΠ) και αυτών που υιοθετούν εναλλακτικές μεθόδους προσαρμογής.

Δημιουργήθηκε μια μεγάλη βάση δεδομένων για το νομό Αιτωλοακαρνανίας και για την περίοδο 1985-1990. Μετά την εξέταση των συνόλων των πληροφοριών για κάθε έτος αποφασίσθηκε να είναι, ως πληθυσμός αναφοράς, οι εκμεταλλεύσεις που περιλαμβάνονται στα έτη 1987 και 1992. Δημιουργήθηκαν, έτσι, δύο βάσεις δεδομένων με 148 εκμεταλλεύσεις η κάθε μία, οι οποίες περιορίσθηκαν ώστε να περιλαμβάνουν μόνο τις σχετικές και πιο ουσιαστικές μεταβλητές. Η περίοδος αναφοράς, μολονότι είναι μικρής διάρκειας, αντιστοιχεί ακριβώς στην κρίσιμη και ενδιαφέρουσα περίοδο για την αγορά καπνού (η σημαντικότερη ΕΔΠ) στην περιοχή μελέτης. Χρησιμοποιήθηκαν 96 μεταβλητές, οι βασικές κατηγορίες των οποίων περιγράφονται στον Πίνακα 5. Από αυτές

παρέμειναν στο υπόδειγμα οι 80 με τη μεγαλύτερη επεξηγηματική ισχύ. Η ανάλυση οδήγησε σε τέσσερις τύπους εκμεταλλεύσεων: τις εκμεταλλεύσεις *επιχειρηματικού τύπου* (ή δυναμικές), αυτές που βρίσκονται *υπό πίεση*, αυτές που *κινδυνεύουν* και αυτές που *πολυαπασχολούνται*.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Ενδεικτικές μεταβλητές της βάσης δεδομένων FADN/RICA

Ομάδες μεταβλητών	*Παραδείγματα μεταβλητών*
Έκταση της εκμετάλλευσης	Συνολική καλλιεργούμενη έκταση Έκταση σε βοσκοτόπια Αρδευόμενη έκταση
Εργατικό δυναμικό	Συνολικό εργατικό δυναμικό Εργατικό δυναμικό της οικογένειας
Μέθοδος παραγωγής	Καλλιεργούμενη έκταση ανά μονάδα εργασίας Ζωϊκές μονάδες
Περιουσιακά στοιχεία/Επενδύσεις/ Χρηματοοικονομική κατάσταση	Σύνολο περιουσιακών στοιχείων Αξία γης ως ποσοστό συνόλου περιουσιακών στοιχείων Αξία γης, μηχανήματα ανά μονάδα καλλιεργούμενης έκτασης Λόγοι χρεών
Χρήσεις γης	Όλα τα προϊόντα φυτικής παραγωγής
Ζωϊκή παραγωγή	Όλα τα προϊόντα ζωϊκής παραγωγής
Παραγωγή ανά εκμετάλλευση	Παραγωγή της δραστηριότητας ως % της συνολικής παραγωγής Αξία παραγωγής από το σύνολο των δραστηριοτήτων
Χρηματοοικονομική ένταση	Κόστος λιπασμάτων ανά μονάδα επιφάνειας Κόστος φυτοπροστασίας ανά μονάδα επιφάνειας
Δείκτες οικονομικής συμπεριφοράς	Ακαθάριστα περιθώρια κέρδους Α.Π.Ν. ανά μονάδα καλλιεργούμενης έκτασης Λόγος εξυπηρέτησης δανείου Καθαρή αξία Οικογενειακό εισόδημα Σύνολο περιουσιακών στοιχείων

Πηγή: Damianos et al., 1994.

3.3. Ανάλυση θεσμικών παραγόντων του εξωτερικού περιβάλλοντος

Για τη διερεύνηση των θεσμικών παραγόντων ή του εξωτερικού περιβάλλοντος, για κάθε αγροτική εκμετάλλευση συγκεντρώθηκαν πληροφορίες τόσο από το ερωτηματολόγιο των εκμεταλλεύσεων όσο και από συνεντεύξεις με τριάντα περίπου οργανισμούς και στο επίπεδο του νομού και σε εθνικό επίπεδο. Στόχος ήταν ο προσδιορισμός του χαρακτήρα της αλληλεξάρτησης μεταξύ του

θεσμικού περιβάλλοντος και των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων σε σχέση με τις ΕΛΠ.

Επιδιώχθηκε, έτσι, η εξέταση των δομών των σχετικών οργανισμών και της πολιτικής που ασκούν, η αποσαφήνιση του τρόπου ανάμειξής τους στη διαδικασία υιοθέτησης ΕΛΠ, ο προσδιορισμός των ευκαιριών και των περιορισμών που συνεπάγεται η ύπαρξη και η λειτουργία τους. Επίσης, διερευνήθηκε η στάση των οργανισμών απέναντι στο εσωτερικό περιβάλλον των εκμεταλλεύσεων και αναζητήθηκαν δυνατές βελτιώσεις που θα μπορούσαν να επέλθουν στον τρόπο λειτουργίας των οργανισμών αυτών. Η έμφαση κατά την ανάλυση ήταν η διαμόρφωση αντίληψης για την επίδραση που έχουν οι θεσμοί ή οργανισμοί αυτοί ως φορείς ανάπτυξης και προόδου κατά την υιοθέτηση και προώθηση των ΕΛΠ.

4. ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η ανάλυση συμπεριφοράς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δύο κυρίως συγκεκριμένοι λόγοι εξωθούν τα αγροτικά νοικοκυριά στην αναζήτηση εναλλακτικών πηγών εισοδήματος. Πρόκειται για τη μείωση της οικονομικής απόδοσης και τις ευκαιρίες εμπορίας. Η μειούμενη οικονομική απόδοση των εκμεταλλεύσεων, αποτέλεσμα της επίδρασης εξωτερικών παραγόντων, αποτελεί ένα σημαντικό λόγο αυτής της αναζήτησης. Το σύνολο των αγροτικών νοικοκυριών οδηγήθηκε στην απόφαση υιοθέτησης ΕΛΠ από την ανάγκη για αύξηση του οικογενειακού τους εισοδήματος και από την επιθυμία τους να επιβιώσουν μέσα στο μεταβαλλόμενο οικονομικό περιβάλλον.

Αν και η εξασφάλιση απασχόλησης δεν φαίνεται να αποτελεί στόχο προτεραιότητας, το γεγονός ότι περισσότερα από τα μισά νοικοκυριά έχουν τουλάχιστον ένα παιδί μεγαλύτερο των 16 ετών είναι πιθανό να υποδηλώνει ότι οι ΕΛΠ μπορεί να αντιμετωπίζονται από τα νοικοκυριά αυτά ως ένας τρόπος διευκόλυνσης της διαδοχής. Οι ευκαιρίες συσσώρευσης κεφαλαίου που προσφέρονται από τα ΕΣΠ δεν θα έπρεπε να θεωρούνται ως κίνητρο για την υιοθέτηση και ανάπτυξη αυτών των συστημάτων εκ μέρους των αγροτικών νοικοκυριών. Μόνο ένα πολύ μικρό ποσοστό των νοικοκυριών (6,5%) επιδεικνύει συμπεριφορά συσσώρευσης στο παρελθόν.

Αντίθετα, οι ευκαιρίες εμπορίας αναδεικνύονται ως ο δεύτερος σε σημασία παράγοντας που προκαλεί την αναζήτηση ΕΛΠ. Για το ένα τρίτο περίπου του συνόλου των νοικοκυριών που έχουν

αναπτύξει ΕΛΠ, η δημιουργία νέων ευκαιριών διάθεσης των προϊόντων τους αποτελεί το πιο σημαντικό ερέθισμα (βλ. Πίνακα 6).

Οι στρατηγικές προσαρμογής που συνδυαστικά επιλέγει το σύνολο των νοικοκυριών (ΕΛΠ και μη) παρουσιάζονται στον Πίνακα 7. Τα αγροτικά νοικοκυριά που υιοθετούν ΕΛΠ επιλέγουν ως στρατηγικές κυρίως την επέκταση δραστηριοτήτων που ήδη περιλαμβάνονται στο σύνολο των δραστηριοτήτων στις οποίες επιδίδονται (80%), την παύση μιας μη παραγωγικής δραστηριότητας (43%), την έναρξη μιας μη γεωργικής δραστηριότητας εκτός εκμετάλλευσης (39%) και την ακόμα μεγαλύτερη εξειδίκευση της παραγωγικής τους δραστηριότητας (35%). Τα νοικοκυριά που δεν υιοθετούν ΕΛΠ προτιμούν τη συρρίκνωση της αγροτικής τους παραγωγής (48%) και την εντατικοποίηση δραστηριοτήτων που ήδη ασκούν (44%).

Η ανάλυση διακρινουσών συναρτήσεων κατέληξε ότι οι πιο σημαντικές μεταβλητές έχουν σχέση με το χρηματοοικονομικό υπόδειγμα και τη χρηματοοικονομική βιωσιμότητα των εναλλακτικών διόδων ανάπτυξης, όπως τα χρέη και τα κέρδη. Ακολουθούν μεταβλητές που σχετίζονται με το υπόδειγμα του ανθρώπινου κεφαλαίου, και συγκεκριμένα οι μεταβλητές που εκφράζουν τις εναλλακτικές χρήσεις των ανθρώπινων πόρων, όπως ο αριθμός των παιδιών που είναι μεγαλύτερα των 16 ετών και τα χαρακτηριστικά του τόπου εγκατάστασης του νοικοκυριού, όπως η απόσταση από το εθνικό οδικό δίκτυο και από το πλησιέστερο αστικό κέντρο (βλ. Παράρτημα, Πίνακας Α).

Από την εξέταση των διαφορετικών τύπων ΕΛΠ των εκμεταλλεύσεων του δείγματος (βλ. Πίνακα 8), διαπιστώνεται ότι οι διαφορετικές εναλλακτικές δραστηριότητες δεν εμφανίζονται σε συνδυασμό. Μόνο μία εκμετάλλευση έχει αναπτύξει παράλληλα δραστηριότητες «μετατροπής» και «διαφοροποίησης». Η πλειονότητα των εκμεταλλεύσεων με ΕΛΠ έχει μετατρέψει την παραγωγή (68%), ενώ καμία δεν παρουσιάζει δραστηριότητες εκτατικοποίησης. Μόνο 5 εκμεταλλεύσεις έχουν υιοθετήσει δραστηριότητες που στοχεύουν στην αύξηση της προστιθέμενης αξίας (μεταποίηση γάλακτος) και 21 εκμεταλλεύσεις επιδίδονται σε εναλλακτικούς τρόπους διάθεσης των προϊόντων τους.

Η πλειονότητα των αγροτικών νοικοκυριών με ΕΛΠ (56%) δηλώνει ότι η δραστηριότητα αυτή έχει βελτιώσει την ποιότητα ζωής για τα μέλη του κάθε νοικοκυριού. Ένα ποσοστό των

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Κύριοι λόγοι υιοθέτησης ΕΔΠ

	Όλες οι εκμεταλλεύσεις με ΕΔΠ	
Λόγοι που αναφέρουν οι αγρότες	*Αριθμός*	*Ποσοστό*
Αύξηση ή διατήρηση εισοδήματος	82	100
Συγκεκριμένη ευκαιρία διάθεσης	27	33
Εξασφάλιση εργασίας για την οικογένεια	8	10
Προηγούμενη εμπειρία με ΕΔΠ	6	7
Προσωπικό ενδιαφέρον σε ΕΔΠ	3	4
Κρατικές επιδοτήσεις-ενισχύσεις	3	4
Εξασφάλιση εργασίας σε μη μέλος της οικογένειας	1	1
Αξιοποίηση μέσων παραγωγής	1	1
Μεταβολή στην προσωπική κατάσταση	1	1
Αξιοποίηση θέσης εκμετάλλευσης	1	1
Ευκαιρία ανάπτυξης σχέσεων	0	0
Τυχαία	0	0
Άλλοι λόγοι	11	13

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Στρατηγικές προσαρμογής αγροτικών νοικοκυριών

Στρατηγικές προσαρμογής	*% νοικοκυριών*	
	με ΕΔΠ	*ΕΔΠ*
Εντατικοποίηση παραγωγής που ήδη υπάρχει	80	44
Αύξηση εξειδίκευσης γεωργικών δραστηριοτήτων	35	8
Μείωση γεωργικής παραγωγής	18	48
Εισαγωγή νέας γεωργικής δραστηριότητας	22	5
Έναρξη μη γεωργικής δραστηριότητας εκτός	39	18
Παύση μιας μη παραγωγικής γεωργικής δραστηριότητας	43	12
Έναρξη μη γεωργικής δραστηριότητας εντός	4	2
Εξασφάλιση εργασίας εκτός για τον αρχηγό	10	11
Εξασφάλιση εργασίας εκτός για μέλη της οικογένειας	13	17
Αγορά αγροτικής γης	26	19
Μείωση μεταβλητών μέσων παραγωγής	2	12
Μείωση του κόστους εργασίας	6	1
Μείωση κόστους μηχανημάτων	1	0
Πώληση αγροτικής γης ή κτισμάτων	7	6
Μεταβολή του τρόπου εμπορίας αγροτικών προϊόντων	21	6
Νέες επενδύσεις με βάση τη γη	19	14
Νέες επενδύσεις κεφαλαίου σε κτήρια	8	19
Νέες επενδύσεις κεφαλαίου σε εξοπλισμό	4	6

ΠΙΝΑΚΑΣ 8
Τύποι ΕΔΠ

	1ο ΕΔΠ	*2ο ΕΔΠ*	*3ο ΕΔΠ*	*Σύνολο*
Τύποι ΕΔΠ				
Μετατροπή				
Νέα λαχανικά	1	-	-	1
Νέα φρούτα	2	6	1	9
Νέα βιομηχανικά φυτά (καπνός Virginia)	48	3	-	51
Άλλα προϊόντα φυτικής	1	-	-	1
Νέο είδος προβάτου	1	-	-	1
Νέο είδος κατσίκας	1	-	-	1
Μελίσσι	1	-	-	1
Ιχθυοκαλλιέργεια	1	-	-	1
Διαφοροποίηση				
Πωλήσεις απευθείας	10	2	-	12
Πωλήσεις πόρτα-πόρτα	11	3	-	14
Μεταποίηση γάλακτος	5	-	-	5
Σύνολο	82	14	1	97

νοικοκυριών (33%) δηλώνει ότι οι ΕΔΠ δεν είχαν ιδιαίτερη επίπτωση στο επίπεδο ποιότητας ζωής, ενώ μόνο ένα μικρό ποσοστό (14%) δηλώνει ότι η υιοθέτηση και ανάπτυξη ΕΔΠ οδήγησε στην υποβάθμιση της ποιότητας ζωής των μελών των νοικοκυριών.

Η οικονομική ανάλυση οδηγεί σε ορισμένα ουσιαστικά συμπεράσματα, για τυ μέλλον της γεωργίας στην Αιτωλοακαρνανία, που μπορεί να έχουν ευρύτερη αναφορά και να αποτελούν οδηγό για τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές της ελληνικής υπαίθρου συνολικά. Επισημαίνεται, κυρίως, η δυσχερής οικονομική κατάσταση των αγροτικών νοικοκυριών. Από τη μελέτη της τυπολογίας των εκμεταλλεύσεων (Πίνακας 9), γίνεται προφανές ότι ένα μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, το ένα τέταρτο περίπου, αντιμετωπίζει άμεσο πρόβλημα επιβίωσης (27%). Πρόκειται για αγροτικά νοικοκυριά με αρχηγούς ηλικιωμένους γεωργούς (κυρίως καπνοπαραγωγούς) με χαμηλό επίπεδο γεωργικής εκπαίδευσης και γενικής μόρφωσης που διαχειρίζονται μικρού μεγέθους εκμεταλλεύσεις. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές χαρακτηρίζονται από χαμηλά περιθώρια κέρδους και μικρή αξία παραγωγής, εξαιτίας των συνεχώς μειούμενων τιμών και μεταβαλλόμενων συνθηκών της αγοράς.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

Τύπος ΕΔΠ ανά κατηγορία εκμεταλλεύσεων

	Επιχειρηματικές	*Υπό πίεση*	*Σε κίνδυνο*	*Πολυαπασχολούμενες*	*Σύνολο*
Χωρίς ΕΔΠ	2 (3,2%) (16,7%)	17 (31,5%) (39,5%)	19 (35,2%) (59,4%)	16 (29,6%) (50,0%)	54
Μετατροπή	8 (16,7%) (66,7%)	24 (50,0%) (55,8%)	7 (14,6%) (21,9%)	9 (18,8%) (28,1%)	48
Διαφοροποίηση	2 (11,8%) (16,7%)	2 (11,8%) (4,7%)	6 (35,3%) (18,8%)	7 (41,2%) (21,9%)	17
Σύνολο	12	43	32	32	119

χ^2=17,12 (βαθμός ελευθερίας 6), σημαντικό στο επίπεδο του 5%.

Πηγή: Η δειγματοληπτική έρευνα (τυχαίο δείγμα 120 εκμεταλλεύσεων από το σύνολο των 200 εκμεταλλεύσεων του δείγματος).

Ένα ακόμα πιο σημαντικό μέρος του συνόλου των αγροτικών νοικοκυριών, το 36% περίπου, βρίσκεται κάτω από χρηματοοικονομική πίεση, δεν αντιμετωπίζει άμεσο πρόβλημα επιβίωσης, όμως είναι πολύ πιθανό να αντιμετωπίσει σοβαρό κίνδυνο στο μέλλον, εφόσον δεν υπάρξει μεταβολή των συνθηκών της αγοράς. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές είναι μεσαίου έως μεγάλου μεγέθους, με οικονομικούς όρους, και διοικούνται από αγρότες υψηλότερου επιπέδου εκπαίδευσης και μόρφωσης. Οι εκμεταλλεύσεις αυτές αντιμετωπίζουν το μεγαλύτερο πρόβλημα προσαρμογής στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Ένας μεγάλος αριθμός του αγροτικού πληθυσμού πολυαπασχολείται (27%) και μόνο το 10% περίπου αντιστοιχεί σε εκμεταλλεύσεις δυναμικές που παρουσιάζουν καλά οικονομικά αποτελέσματα.

Οι ΕΔΠ κυρίως περιορίζονται σε μετατροπή παλιών, συμβατικών προϊόντων σε νέα. Η διαφοροποίηση και η εκτατικοποίηση της παραγωγής δεν είναι διαδεδομένες δραστηριότητες. Η μετατροπή συνεπάγεται έναν υψηλό κίνδυνο, γιατί, όταν υιοθετείται ραγδαία και σε μεγάλο βαθμό, είναι δυνατό να οδηγήσει σε υπερπαραγωγή νέων προϊόντων, όπως συνέβη με τον καπνό τύπου «Virginia».

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της ανάλυσης, ο νομός Αιτωλοακαρνανίας έχει ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε δραστηριότητες που αυξάνουν την προστιθέμενη αξία, όπως η μεταποίηση αγροτικών προϊόντων στην εκμετάλλευση, αλλά και σε δραστηριότητες που

σχετίζονται με τους εναλλακτικούς τρόπους εμπορίας. Οι απευθείας πωλήσεις αυξάνουν τα περιθώρια κέρδους κατά 20% περίπου, ενώ αξιοποιούν πλεονάζον εργατικό δυναμικό. Με την προϋπόθεση ευχερέστερης εξασφάλισης αγροτικής πίστης, ο εναλλακτικός τρόπος εμπορίας πρώϊμων λαχανικών σε ανοικτές αγορές αποτελεί λύση για πολλές εκμεταλλεύσεις.

Οι δημόσιοι οργανισμοί υποστήριξης της γεωργικής δραστηριότητας επιδίδονται στην προώθηση των ΕΔΠ, μόνο στο βαθμό που αυτές συμπεριλαμβάνονται σε προγράμματα που χρηματοδοτούνται από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η προσέγγιση των ΕΔΠ από τους οργανισμούς είναι αποσπασματική, ενώ η ανάμειξή τους περιορίζεται κυρίως στην παροχή συμβουλών και πληροφοριών καθώς και στην εφαρμογή και διαχείριση αναπτυξιακών δραστηριοτήτων. Από τις συνεντεύξεις που πραγματοποιήθηκαν στους διάφορους οργανισμούς σε νομαρχιακό και εθνικό επίπεδο, προκύπτει ότι οι οργανισμοί ευνοούν τη διεύρυνση της οικονομικής βάσης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, την οποία όμως ταυτίζουν με αναδιάταξη των μέσων παραγωγής με στόχο την γεωργική παραγωγή και μόνο.

Ως κύριοι περιορισμοί στην ανάπτυξη ΕΔΠ επισημαίνονται από τους εκπροσώπους των σχετικών οργανισμών η έλλειψη πόρων, η εμμονή των αγροτών στις συμβατικές μεθόδους παραγωγής, το χαμηλό επίπεδο κατάρτισης και επιμόρφωσης των αγροτών, η αδυναμία των ιδίων των οργανισμών να προωθήσουν νέες δραστηριότητες και καινοτομίες και ο μεγάλος αριθμός μικρών σε μέγεθος εκμεταλλεύσεων. Αντίθετα, κατά τους εκπροσώπους των οργανισμών, τα πλεονεκτήματα του αγροτικού τομέα στην Ελλάδα σε σχέση με την ανάπτυξη των ΕΔΠ είναι οι κατάλληλες κλιματολογικές συνθήκες και η ποικιλομορφία εδαφών και προϊόντων, στοιχεία που δεν έχουν ακόμα αξιοποιηθεί από τους αρμόδιους οργανισμούς.

Κατά την άποψη των εκπροσώπων των οργανισμών, οι λόγοι υιοθέτησης ΕΔΠ από τους παραγωγούς έχουν σχέση με την επιθυμία τους να συμπληρώσουν το εισόδημά τους και να ξεπεράσουν τα οικονομικά τους προβλήματα, καθώς και με την ανάγκη να προσαρμοσθούν στις μεταβαλλόμενες αγορές και στη ζήτηση των καταναλωτών. Οι εκπρόσωποι των οργανισμών θεωρούν ότι οι αγρότες, στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν ΕΔΠ, αντιμετωπίζουν την έλλειψη κεφαλαίου ή χρηματοδότησης, δεν έχουν την

απαιτούμενη εκπαίδευση και κατάρτιση και κυριαρχούνται από παραδοσιακές αντιλήψεις και στάσεις.

Η εξέταση των διαφόρων σεναρίων σχετικά με το μέλλον της γεωργίας οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Με υπόθεση εργασίας ότι μειώνονται τα ακαθάριστα περιθώρια κέρδους των συμβατικών καλλιεργειών κατά 30%, ως αποτέλεσμα μιας υποθετικής αγροτικής πολιτικής, όλες οι καλλιέργειες καθίστανται μη βιώσιμες οικονομικά, με εξαίρεση το βαμβάκι. Εξάγεται, επομένως, το συμπέρασμα ότι το ενδιαφέρον για νέες καλλιέργειες (ΕΔΠ-μετατροπή) αναμένεται να αυξηθεί. Επίσης, συμπεραίνεται ότι, εάν μειωθούν οι τιμές του καπνού ακόμα περισσότερο, η χρησιμότητα του συστήματος των ποσοστώσεων θα εκλείψει.

Τέλος, η επέκταση ΕΔΠ σχετικά με την καλλιέργεια οπωροκηπευτικών υπό κάλυψη είναι συνυφασμένη με την επέκταση της αγροτικής πίστης.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Προς το παρόν, η ανάπτυξη των ΕΔΠ φαίνεται ότι προσφέρει μερική μόνο διέξοδο και λύση στα προβλήματα της γεωργίας και της υπαίθρου στο νομό Αιτωλοακαρνανίας. Η προοπτική ανάπτυξης των ΕΔΠ παρουσιάζεται ελκυστική ως μέσο συμπληρωματικού εισοδήματος, πέρα από αυτό που εξασφαλίζουν οι συμβατικές γεωργικές δραστηριότητες. Είναι δυνατή η επέκταση αυτής της δραστηριότητας στο άμεσο μέλλον και η μεταβολή του χαρακτήρα των αγροτικών εκμεταλλεύσεων γενικά. Όμως, η δημόσια πολιτική για την υιοθέτηση νέων προϊόντων θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται σε ένα πλαίσιο προγραμμάτων ικανών να οδηγήσουν σε καλά εισοδηματικά αποτελέσματα, αποφεύγοντας συγχρόνως τον κορεσμό της αγοράς. Ειδικά στοχοθετημένα μέτρα πολιτικής είναι δυνατό να εξασφαλίσουν τη σχεδιασμένη ανάπτυξη του τομέα.

Οι μεγαλύτερες ευκαιρίες βρίσκονται σε δραστηριότητες που δεν είναι ακόμα γνωστές και δεν έχουν διερευνηθεί από τα αγροτικά νοικοκυριά του νομού. Τέτοιες δραστηριότητες είναι η οργανική, βιολογική γεωργία και η παραγωγή οργανικών προϊόντων, καθώς και οι δραστηριότητες που προσδίδουν προστιθέμενη αξία σε τέτοιου είδους προϊόντα. Στο μέλλον, οι δραστηριότητες που θα διασφάλιζαν απασχόληση και εισόδημα θα μπορούσαν να είναι ο αγροτουρισμός και η υπαίθρια αναψυχή, η δάσωση αγρο-

τικών εκμεταλλεύσεων, η αγροτοβιοτεχνία και, γενικά, η εφαρμογή γεωργικών πρακτικών φιλικών προς το περιβάλλον.

Η προώθηση και επέκταση των ΕΔΠ δεν θα έχει επιτυχία χωρίς την ουσιαστική εξωτερική βοήθεια στα πλαίσια μιας ολοκληρωμένης δημόσιας πολιτικής. Απαιτείται περισσότερη έρευνα, ιδιαίτερα στον τομέα της εκτατικής δραστηριότητας. Έως σήμερα, τέτοιες δραστηριότητες δεν έχουν εφαρμοσθεί στην περιοχή και δεν αναμένεται η υιοθέτησή τους χωρίς δημόσια παρέμβαση, δεδομένου ότι η οικονομική στήριξη είναι απαραίτητη για την εφαρμογή τους από τους παραγωγούς (Καν. 2078/92).

Η στήριξη των δραστηριοτήτων αυτών απαιτεί θεσμικές αλλαγές, όπως η αναδιάρθρωση των υπηρεσιών των κεντρικών φορέων (Υπουργείο Γεωργίας) για τη δημιουργία και ενίσχυση των υπηρεσιακών μονάδων που θα ασχοληθούν αποκλειστικά με το αντικείμενο των εναλλακτικών δραστηριοτήτων. Είναι αναγκαία η στήριξη των δραστηριοτήτων αυτών σε τοπικό επίπεδο. Οι γεωργικές εφαρμογές μπορούν να συνεισφέρουν ουσιαστικά στην πιλοτική επίδειξη, διάδοση και διάχυση των ΕΔΠ, αφού έχει προηγηθεί κατάλληλη έρευνα για τη βιωσιμότητά τους σε συγκεκριμένες περιοχές της χώρας.

Η υιοθέτηση και ανάπτυξη των ΕΔΠ περιορίζονται σημαντικά από την επικράτηση μεταξύ των αγροτών θέσεων και στάσεων που τους κάνουν να εμμένουν στις παραδοσιακές ή συμβατικές γεωργικές πρακτικές. Οι ΕΔΠ αντιμετωπίζονται ως «μη υποδειγματικές» δραστηριότητες. Το πρόβλημα διογκώνεται κυρίως από την έλλειψη γνώσης και πληροφόρησης γύρω από το ρόλο και τη χρησιμότητα των ΕΔΠ.

Η έρευνα επισημαίνει τη σημασία του «ανθρώπινου κεφαλαίου» και ειδικότερα την επιχειρηματική ικανότητα στην ανάπτυξη των ΕΔΠ. Απαιτούνται κατάλληλα προγράμματα εκπαίδευσης, κατάρτισης και επιμόρφωσης για τη διεύρυνση των ικανοτήτων των αγροτικών νοικοκυριών και για τη βελτίωση του τρόπου με τον οποίο διαχειρίζονται τις εκμεταλλεύσεις τους. Κατά την κατάρτιση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι μεγαλύτερη ανάγκη τέτοιας βοήθειας έχουν οι αγρότες που χαρακτηρίζονται από χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και εκπαίδευσης.

Ο σημαντικός ρόλος της συζύγου του διαχειριστή της αγροτικής εκμετάλλευσης στην υιοθέτηση ΕΔΠ αναδείχθηκε καθαρά κατά την επιτόπια έρευνα, ενώ συνήθως αγνοείται κατά το σχεδιασμό

της πολιτικής. Το ενδιαφέρον και η συμμετοχή των συζύγων των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων πρέπει να αναγνωρίζεται και να ενθαρρύνεται στα προγράμματα πολιτικής.

Η οικονομική στήριξη και τα κίνητρα είναι απαραίτητα για την ανάπτυξη των ΕΔΠ. Είναι σημαντικό να αυξηθεί η ενίσχυση αυτή. Η απαίτηση για ίδια κεφάλαια εκ μέρους των αγροτών, που συνήθως αποτελεί προϋπόθεση για τη χορήγηση της ενίσχυσης, είναι προφανές ότι συνιστά μεροληψία σε βάρος των μικρών αγροτικών νοικοκυριών που διαχειρίζονται λιγότερο αποτελεσματικές αγροτικές εκμεταλλεύσεις.

Η έρευνα καταγράφει ισχυρές ενδείξεις ότι οι «παραδοσιακοί» παραγωγοί διστάζουν να χρηματοδοτήσουν νέες δραστηριότητες και καινοτομίες με δανειακά κεφάλαια. Με δεδομένη την ανάγκη του σημαντικού κεφαλαίου που συνεπάγεται η προώθηση πολλών ΕΔΠ, μια ουσιαστική επιχορήγηση θα αποτελούσε σημαντικό κίνητρο για την ένταξη των μικρών, λιγότερο κερδοφόρων εκμεταλλεύσεων σε προγράμματα ανάπτυξης ΕΔΠ.

Η βελτίωση των συνθηκών εμπορίας είναι μια διάσταση που επισημαίνεται από όλους τους οργανισμούς ως σημαντική για την επιτυχία των ΕΔΠ. Η κατάσταση θα μπορούσε να βελτιωθεί σημαντικά εάν η πολιτεία έδειχνε μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη βελτίωση των εμπορικών δομών, στην ανάπτυξη των ομάδων παραγωγών και στην παροχή πληροφοριών σχετικών με τις συνθήκες εμπορίας.

Η βελτίωση της αποτελεσματικότητας των δημόσιων οργανισμών και γενικά του εξωτερικού θεσμικού περιβάλλοντος θα συνέβαλλε ουσιαστικά στην υιοθέτηση και ανάπτυξη των ΕΔΠ. Γίνεται προφανές, από τα αποτελέσματα της έρευνας, ότι οι κοινοτικές πρωτοβουλίες και η δημόσια πολιτική έχουν καθοριστικό ρόλο στην προώθηση των ΕΔΠ. Κατά τη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτικής απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή στο θεσμικό περιβάλλον, για τη δημιουργία ευνοϊκών εξωτερικών συνθηκών. Χρειάζονται μακροπρόθεσμες στρατηγικές, προώθηση των μέτρων ενθάρρυνσης της υιοθέτησης ΕΔΠ με μεγαλύτερη ένταση και περισσότεροι πόροι.

Ορισμένοι τύποι ΕΔΠ απαιτούν ειδική στήριξη, ώστε να μην υστερούν έναντι άλλων. Για την επίτευξη του στόχου αυτού, απαιτείται στοχοθετημένη πολιτική που να λαμβάνει υπόψη τα χαρακτηριστικά κάθε ΕΔΠ αλλά να απευθύνεται στους καταλληλότερους παραγωγούς. Η εξειδίκευση μιας τέτοιας πολιτικής

θα έπρεπε να βασίζεται σε περισσότερη διερεύνηση της οικονομικής βιωσιμότητας των εκμεταλλεύσεων και στην κατανόηση της διαδικασίας υιοθέτησης εκ μέρους των παραγωγών. Είναι προφανής η έλλειψη πληροφόρησης, εκπαίδευσης και παροχής τεχνικών υπηρεσιών.

Επιτάχυνση της ανάπτυξης των ΕΔΠ θα μπορούσε να προέλθει και από την ανάληψη ενός περισσότερο δυναμικού παρά παθητικού ρόλου εκ μέρους των οργανισμών. Τα θετικά αποτελέσματα γίνονται πιο εμφανή στο σημείο της επαφής με τον παραγωγό σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Επομένως φαίνεται επιθυμητή η μεγαλύτερη αποκέντρωση ευθυνών και αρμοδιοτήτων ταυτόχρονα, όμως, με εξασφάλιση της ροής πληροφοριών προς την κεντρική διοίκηση.

Ο ρόλος των ΕΔΠ αξίζει ευρύτερης αναγνώρισης. Όμως, επειδή δεν αρκεί για την επίλυση των οικονομικών προβλημάτων των λιγότερο αναπτυγμένων περιοχών της υπαίθρου, η προώθηση των ΕΔΠ από την πολιτεία θα πρέπει να γίνεται με τρόπο που να εντάσσει τις δραστηριότητες αυτές στο σύνολο των μέτρων κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης, ώστε οι ΕΔΠ να έχουν την ανάλογη θέση στα πλαίσια της ολοκληρωμένης ανάπτυξης της υπαίθρου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

Μεταβλητές που παρέμειναν στην ανάλυση διακρινουσών συναρτήσεων και οι συντελεστές τους

Όνομα μεταβλητής	*Wilk's Lamda*	*Μη σταθμισμένοι συντελεστές συνάρτησης*	*Σταθμισμένοι συντελεστές συνάρτησης*	*Συντελεστές συσχέτισης*
FARMDEBT	0,77269	0,3120	0,53008	0,70853
ROAD	0,73677	-0,0528	-0,65222	-0,35388
HIFARAT	0,70368	2,2054	0,38704	0,55048
CHILD	0,68830	0,3825	0,43648	0,25245
TAKEOVER	0,66554	0,0306	0,35519	0,24301
ADJPROF	0,64428	9,88E-06	0,30373	0,26475
URBAN	0,63051	0,0263	0,42794	-0,22519
CONSTANT			-4,0884	

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Boehlje M., 1992, «Alternative Models of Structural Change in Agriculture and Related Industries», *Agribusiness*, 8, σ. 219-231.

Bousset J.P., 1993, «Expert Systems and Alternative Farming Systems», Working Paper 9, *CAMAR* (8001-CT91-0119).

Bowler I.R., 1992, «Sustainable Agriculture as an Alternative Path of Farm Business Development», in Bowler I.P., Bryant C.R. και Nellis M.D. (εκδ.), *Contemporary Rural Systems in Transition, Volume 1: Agriculture and Environment*, CAB International, Walling ford, σ. 237-253.

Commission of the European Communities 1993a Support for Farms in Mountain Hill and Less-Favoured Areas, *Green Europe* 2/93, Luxemburg, Office for Official Publication of the EC.

Commission of the European Communities 1993b The New Regulation of the Agricultural Markets, *Green Europe* 1/93, Luxemburg, Office for Official Publication of the EC.

Damianos D., Mc Donaugh P., 1993, *A Summary of the Methodology for the Farm and Institutional Survey*, Working Paper 7, *CAMAR* (8001-CT91-0019).

Δαμιανός Δ., Κασίμης Χ., Μωϋσίδης Α., Ντεμούσης Μ., 1994, «Η Πολυαπασχόληση στον Αγροτικό Τομέα και η Αναπτυξιακή Πολιτική στην Ελλάδα», *Μελέτες για την Ελληνική Γεωργία*, Αθήνα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.

Fuller A., 1990, «From Part-time Farming to Pluriactivity: A Decade of Change in Rural Europe», *Journal of Rural Studies*, 6, σ. 361-371.

Goodman and Redclift, 1985, «Capitalism, Petty Commodity Production and the Farm Enterprise», *Sociologia Ruralis*, XXV (3/4), σ. 231-247.

Harle J.T., 1986, «Towards a More Dynamic Approach to Farm Planning», *Journal of Agricultural Economics*, XIX.3, σ. 339-346.

Κασίμης Χ., Παπαδόπουλος Α.Γ., 1996, «Μαρξ και Καπιταλιστική Ανάπτυξη στη Γεωργία: Αγροτικές Οικογενειακές Εκμεταλλεύσεις και Αναζήτηση της Εργασίας», στο *Αναδρομή στον Μαρξ*, επιμέλεια Γ. Σταθάκη - Ν. Θεοτοκά, Εκδόσεις Δελφίνι.

Keating N., 1989, «The Family Farm: Stresses and Strategies», *Journal for Agriculture and Related Industries*, 25, σ 6-10.

Keeler M. and Skuras D., 1990, «Land Fragmentation and Consolidation Policies in Greek Agriculture», *Geography*, 75(1), σ. 73-76.

Lloyd P.E. and Dicken P., 1977, *Location in Space: A Theoretical Approach to Economic Geography*, New York, Harper and Row.

Marsden T., Munton R., Whatmore S. and Little J., 1989, «Strategies for Coping in Capitalist Agriculture: an Examination of Responses of Farm Families in British Agriculture», *Geoforum*, 20, σ. 1-14.

Marsden T.K., Lowe P. and Whatmore S. (eds), 1990, *Rural Restructuring: Global Processes and their Responses*, London, David Fulton.

Munton R., 1990, *Farming Families in Upland Britain: Options, Strategies and Futures*, Paper Presented to the Association of American Geographers, Toronto.

Olsson, 1988, «Management for Successive Modern Agriculture», *European Review of Agricultural Economics*, Proceedings of 5th Congress of the E.A.A.E. XV-2/3, σ. 239-260.

Rheinhardt N. and Berlett P., 1989, «The Persistence of Family Farms in U.S. Agriculture», *Sociologia Ruralis*, 29, σ. 203-226.

Robinson G.M. and Ilbery B.W., 1993, «Reforming the CAP: Beyond MacSharry», in Gilg A.W. (ed.), *Progress in Rural Policy and Planning*, Volume 3, London, Belhaven Press, σ. 197-207.

Shucksmith M., Bryden J., Rosenthall P., Shrt C. and Winter M., 1989, «Pluriactivity, Farm Structures and Rural Change», *Journal of Agricultural Economics,* 40, σ. 345-360.

Whatmore S., Munton R., Marsden T.W. and Little J., 1987, «Interpreting a Relational Typology of Farm Business in Southern England», *Sociologia Ruralis,* 27, σ. 103-122.

Whatmore S., Munton R., Little J. and Marsden T., 1987, «Toward a Typology of Farm Business in Contemporary British Agriculture», *Sociologia Ruralis,* 37, σ. 21-37.